

Др ДРАГОЉУБ ЈОВАНОВИЋ
ПРОФЕСОР БЕОГРАДСКОГ УНИВЕРЗИТЕТА

СОЦИЈАЛНА СТРУКТУРА СРБИЈЕ

ПРЕДАВАЊЕ ДРЖАВНО
У ЕНГЛЕСКО-АМЕРИКАНСКО-ЈУГОСЛОВЕНСКОМ
КЛУБУ У БЕОГРАДУ

БЕОГРАД

Народна Штампарија, Поенкареова ул. 24 – Телефон 24-334

1932

Нема ваљда земље интересантније за социолошко испитивање од Србије у ономе оквиру у коме се она налазила пре балканских ратова. У тим границама, она, рекло би се, чини једну целину која се по својим особинама разликује од свих јужнословенских покрајина које је окружују. Ма одакле улазио у Србију, човек наилази на једно ново друштво; свет је сличан ономе који се налази у покрајини из које долази, па ипак различит. И по географском рељефу, и по људима који Србију насељавају, и по друштву које је ту створено, као и по држави која се на томе терену за 100 година изградила, Србија представља нешто нарочито. Примера такве земље, таквог друштва и такве државе нема нигде у Европи. Земља брдовита и питома; људи смели и умерени; друштво узнемирено и уједињено; држава сељачка са модерним тежњама. Све то оправдава да се говори о једноме социолошком феномену који би се могао назвати „феномен Србија“.

I.

Прва и битна карактеристика србијанског друштва јесте да је оно постало досељавањем из околних јужнословенских крајева. Србија је једна *имигрантска* област. Ако би се тражило неко поређење у свету, онда би се она могла поредити само са Америком или са Аустралијом. Као ове, Србија је насељена брзо, и чак брже; њено друштво је старо свега сто до стопедесет година. Сама област као да је створена за имиграцију и за једну досељеничку државу Јужних Словена. По својим природним границама, по географском рељефу, по клими и културама, по своме политичко-географском положају, као и по томе што је одозго до доле пресечена једним светским друмом, Србија је одиста била предодређена за имиграцију најборбенијих и најиздржљивијих људи из западних и јужних крајева, и да служи као прибежиште за досељенике и бегунце са севера и са истока.

Србија је, може се рећи, *ограђена природним границама* са свих страна. На северу се граничи великим рекама Савом и Дунавом, скоро непроходним пре сто година; са истока Тимоком и Старом планином; са југа огранцима Копаоника и Рогозине, Голије и Јавора, реком Увцем, и онда на западу Дрином, све до утока у Саву. На Дрини као и на Увцу и на Тимоку, досељеници су увек могли наћи прелазна места, јер народ каже: „Свака вода има брода“. Кроз велике планине на југ такође се могло ући у Србију, јер се неколико река, нарочито Јужна Морава, Ибар и Увац, пробијају на север. Али то су уски кланци, у којима се често налазе високе попречне преграде: њих река са великом муком обилази. И на бродовима, и у Ибарској, Кончуљској и Сићевачкој клисури, лако је било становницима Србије да контролишу ко улази унутра. Може се мислити да су они пуштали углавном само онога кога су хтели да приме. Ни непријатељским војскама није било лако да продиру у ту природну тврђаву. Ништа данас није занимљивије него обновити онај пут који су досељеници, – из Босне и Херцеговине, из Црне Горе и из Метохије, из Санцака и са Косова, – правили кроз те канале, бежећи испред непријатељског зулума или тражећи бољу пашу својим стадима и сигурније насеље за своју чељад. Зворник на Дрини, Прибој, Кокин Брод на Увцу северно од Нове Вароши, канал код Јавора долазећи из Сјеници и са Пештера, Ибарска клисура од Новог Пазара, Кончуљска клисура за досељенике с Овчег Поља и са Пчиње, Сићевачка клисура код Пирота и прелази на Тимоку, – све су то тачке на којима су стари досељеници

прелазили у Србију. На тим тачкама, вођене су често кржаве борбе: не само са Турцима, него свакако и са православнима који би са сувишним претенсијама долазили у нову земљу.

Имиграцију је олакшало то што је, геолошки и географски, Србија састављена из свих *елемената балканског рељефа*. Сваки досељеник, – долазио са севера или са југа, са запада или са истока, – могао је наћи у Србији крај који би личио на његову постојбину. Сточари са запада, из Херцеговине, Босне и Црне Горе, нашли су у западноме и југозападном делу Србије планине сличне онима које су напустили. Сличне, али не истоветне: мањега обима, складније, питомије. Земљорадници са југа и са истока, нашли су у Моравској Долини и у Подунављу, као и поред Тимока, плодне равнице потребне њиховом занимању. И румунски сточари, Власи, као и неки номади Аромуни (Цинцари) са југа, могли су у Хомољским и у другим планинама Источне Србије наћи повољан терен за свој сточарски живот. Сваки се могао осећати у Србији по мало као код своје куће. Без претерано великих које налазимо у Црној Гори, без непроходних шума које одликују Босну, без величанствених лепота Херцеговине, – Србија је исто тако лишена баснословне плодности Војводине и благе климе Мађедоније, а нема ни чаролија Јадранског мора. Али Србија је, у накнаду за то, сва питома, хармонична. У њој је све сведено на скромнију меру, али је зато таласаста, сва у луговима, у присојним брежуљцима, у малим котлинама, са много воде, са доста шуме, и даје могућности за скоро све културе осим оних које одликују јадранско и солунско приморје. Је ли чудо онда што се досељеници необично брзо свикавају на нову постојбину и што, – као мало који емигранти у читавом свету, – не осећају никакву носталгију за „старим крајем“? Нигде нећете наћи Србијанца који би изразио жељу да се врати у Црну Гору или Херцеговину, у Босну или Јужну Србију, и ако сваки од њих тачно зна одакле су се доселили његови стари. Природа самога земљишта, слична у миниатури теренима које су ти досељеници напуштали, у великој мери објашњава одушевљење које сви Србијанци имају за своју земљу. Кад путују у иностранство, и наиђу на какву питому, таласасту и хармоничну средину, они ће често рећи: „Ово је као Србија“.

Од пресуднога значаја за образовање србијанскога друштва и једне нове државе на овоме земљишту јесте несумњиво његов *гранични положај*. Србија се налази на граници двају царства која су супротна по свему, која представљају две цивилизације, два света у непрестаној борби. Католичка и западњачка Аустрија с једне, и муслиманска и источњачка Турска с друге стране, неколико стотина година делиле су мегдан преко главе и преко леђа становништва које је живело у Србији. На томе несигурном и увек узнемиренем терену није се зацело могла створити никаква стална цивилизација, није се могло уселити никакав друштвени и државни ред. Али зато су се ту стекли и одржавали само дурашни и издржљиви људи, „кадри стићи и утећи“. Пресељавање преко Дунава и Саве, као и преко Дрине, било је врло често, и историјски споменици сведоче да је Србија у току триста година била пражњена и насељавана неколико пута. Граничари уопште имају један посебан менталитет, и у томе погледу Србијанци се зацело одликују од свих осталих Јужних Словена. Они имају сву динамику, сву нестрпљивост и довитљивост, исто тако сву безобзирност и често нескрупuloзност света који мора да опстане, да се одбрани и да иде напред. То су уочили становници из других

покрајина, па чак и Црногорци и Херцеговци, који би као горштаци требало да буду динамичнији и борбенији од Србијанаца. Граничан карактер Србије учинио је да су ови људи отпорнији у одбрани и одлучнији у нападу, наоружани свима средствима која могу довести до успеха у животној борби. Они су због тога и мање дисциплиновани, мање сређени и мање способни за трајне и систематске напоре. Знајући да увек у крајњој тешкоћи могу наћи излаза и спаса преко границе, они су смело терали ствари до краја, место да, као обични примитивци, беже испред прве веће опасности, или да се, као питоми земљорадници, сагибају покорно пред надмоћном силом.

Да би се створила држава, било је потребно море. Све државе постале су на мору или у приморју. Србија је за Балканско Полуострво оно што је Средња Европа или Далеки Запад за Америку: земља континентална. И ту се држава могла створити само благодаревћи томе што је земља скроз просечена једним великим светским друмом, који спаја Европу са Азијом, друмом који води из Беча у Солун и Цариград. Он замењује море, које рађа градове и државе. Моравска Долина није могла увек бити само пролазиште за војске и трговце. Она је морала постати кичмом једне нове државе. Ту је мешање становништва из разних балканских земаља извршено најпотпуније. Ту су се створили главни градови Србије. Туда је прошла прва жељезничка пруга. Одатле су се гранали, лево и десно, путеви за Неготин на Дунаву, за Зајечар на Тимоку, за Ваљево и Шабац, за Чачак и Ужице.

За разлику од других имигрантских земаља и држава, Србија је *насељавана под нарочито повољним условима* и на особит начин. Откидање од родног краја обично је врло болно и изазива тешке душевне потресе. Емигрант је редовно човек који раскида са својом прошлошћу и са старим везама, кадар за сваку авантуру, готов да живи у новим приликама и углавном онеспособљен за враћање у старе прилике. То је човек предузимљив, али са једном трагичном цртом у карактеру. Или је пак човек потпуно препорођен и враћен у претходне стадиуме духовног и душевног живота, тако да представља подмлађен живот једнога старог народа. Такав је случај са Американцима, а такав је исто случај са људима који данас одлазе у Америку као у једно већ формирано друштво. Сам прелазак преко океана обавља се одјендом, без одмора и без етапа. Човек, као топовско ђуле бачено са једне обале Атланског Океана, из Хвара, или Калеа, из Лондона или Портсмаута, пада на другу обалу океана, у један потпуно нови свет. Исти је случај са људима који данас иду у колоније. Исељавање бива појединачно, индивидуално, и на новоме терену свако има да води борбу сâм противу свију. Отуда се међу људима развија немилосрдна борба, као код копача злата у Чаплиновом филму, борба до истребљења. Развија се индивидуализам, а као његов плод изграђује се капиталистичко друштво са свима његовим последицама.

У Србији, насељавање се вршило под сасвим друкчијим условима. Откидање од старог краја обављало се необично повољно за стварање новог друштва. *Исељавање* је било *лагано*, по темпу стада су пасла, и по етапама које су често трајале по неколико година, па и читаве деценије. Ретко би се ко кренуо док не би од својих рођака имао извештај да је тамо добро и да се живи сигурније, боље и лакше. Нико се није исељавао сâм, већ су редовно ишле читаве задруге, па и читава братства, не прекидајући породичну и економску везу, не мењајући знатно ни сам начин живота. Веза са старином очувана је боље него код европских

емиграната, а веза са својима никада не престаје. Душевном и друштвеном континуитету можда је још највише допринело то што су се досељеници дуже времена задржавали у Санцаку и на Косову, који представљају на неки начин предсобље Србије. Ни Санцак ни Косово нису матице старих насеља, као Херцеговина, Црна Гора или Мађедонија: то су у највећој мери насељничке области, сличне Србији, које нису имале довољно услова да постану дефинитивна станишта и оквири за неку државу. Србија је, видели смо, имала тих услова, и зато се у њој образовало једно ново друштво и створила држава. Најзад, само насељавање се вршило на нарочит начин. У нову средину досељеници се не утапају, јер овде нема ни великих градова ни организованих села. Они остају издвојени, на присојним падинама и на врховима шумовитих брда. Изоловани су једни од других, али та изолованост није индивидуална, као у Америци и у великим градовима, већ је колективна, породична, задружна.

Овај начин насељавања учинио је да србијанско друштво добије извесне специалне особине. Србија нема патриархалност Црне Горе и Херцеговине. Она нема архаичност и културну срећеност Мађедоније. Она не познаје строге регуле у друштвеном и економском животу, као ни велику породичну и племенску традицију коју познају ове матице људства. Али она нема ни европског и америкашког индивидуализма, нема великих градова са фабрикама и најамним радништвом. Србијанско друштво не познаје ону усамљеност која одликује великоварошки живот и која доводи до очајања и до самоубиства. Ни колективног духа патриархалних, ни егоизма архаичних и модерних средина. Србија има, – и то је њена битна одлика, – необично развијен *породични партикуларизам*. Нигде веза међу члановима једне породице није тако велика као у Србији. За „своје“ се живи и умире. Веза са „својима“, чак и кад су они остали на селу, одржава се врло живо. Временом се крвна задруга распала, али је породица остала. Многи сељачки синови и сељаци одселили су се у град, постали трговци, занатлије, чиновници, али нису прекинули са својима на селу. То није веза са земљом, са селом и сељаштвом, већ са својима, са родбином, са браћом: њих треба такође довести у град и дати им све повластице које пружа државна служба или лакши градски посао. Отуда србијанско друштво има један демократски изглед, који лако и брзо пада у очи људима са стране. У ствари, то није демократски дух једног организованог друштва, већ пре фамилијарна повезаност људи који се један по један истискују на површину и извлаче једни друге.

У сваком случају, лагано и етапно прелажење из старог у нови крај, – који пуно личи на стари, а безбеднији је и питомији, – трагом претеча који су се већ наместили, у породичним и задружним групама које се насељавају изоловано, учинило је да се, за мање од сто педесет година, у Србији створило једно ново друштво, довољно само себи, без носталгије за старим крајем и способно за прогрес.

II.

Поред земље, главно богатство Србије јесу људи који су у њој насељени. Они представљају можда најбољи људски материјал који се може наћи на Балканском Полуострву и један од најбољих у Европи. Србија нема природних

богатстава других неких земаља. Није она ни јако насељена. Имало је момената која је била скоро испражњена. После сеобе под Арсенијем Чарнојевићем (1690) и за време аустриске владавине (1717–1739), она је имала врло мало становника. У београдском пашалуку рачуна се да је тада било свега 50–60 хиљада становника. Једине вароши биле су Београд, Ниш, Шабац и Ужице. Нешто људи било је у Моравској Долини и око манастира. Тек у току XVIII века почели су навирати досељеници у масама. Они су долазили углавном са југа и са запада, мање са истока. Претежно су били сточари из динарских планина, мање земљорадници из јужних крајева. Од тих људи, помешаних међу собом и са нешто старога становништва, помешаних међу собом и са нешто старога становништва, створени су Србијанци, нов елеменат са прилично уједначеним особинама.

Значајно је да *није било досељавања ни са крајњег Југа ни са крајњег Запада*. Те области, приморске и једна и друга, одликују се топлим климом које у Србији нема.

Испод Демир-капије мало је ко досељен у Србију. Исто тако нема досељеника ни са крајњег Запада, који се одликује кршним и голим тереном, без воде и без шума. У Србију су се досељавали људи из шумског, травног и зеленог појаса, богатог водом, који највише личи на природне услове у Србији. У друштвеном погледу, досељеници су из патриархалног, сточарског и племенски организованог ближег Запада и Југа, а не из архаичног класичног, ратарског и збијено насељеног даљег Запада или Југа.

Поред свег мешања, које се за последњих сто година вршило, још и данас у Србији разликујемо у главном *два типа људи*. Граница је Кopaонички венац на десној обали Ибра, па онда Темнићска брда и Гледићске планине у оном куту између Западне и Велике Мораве и најзад, испод самог Београда, Космај. Источно од те линије, населили су се они који су дошли са Југа, односно са Истока и Северо-Истока. Западно од те линије налазе се досељеници из Херцеговине, Босне и Црне Горе. То су сточари који су, непосредно или у већим или мањим етапама, прелазили Дрину, Увац или кланце Јавора заузимајући крај што се обично назива Шумадијом. То су они људи које Цвијић зове *Динарцима*. Насељеници по планинама, они су били и дуго су остали сточари, ратници и кириције. Цивилизација у којој су они живели јесте патриархална. То су људи природно јаки, крепки, свежи и историски млади. Они се нису трошили, јер нису никада много радили. Њихова веза са природним елементима врло је жива. Тешкоће које је сваки лично имао да савлађује, изоштриле су у њима дух као што су очврсле тело. Изоловани у дивљини, они су жељни сусрета са људским бићем. Настањени у великим задругама, које су удаљене једне од других и упућене на своју властиту производњу и на задовољење својих потреба у кући, они имају ретко развијено осећање породичне солидарности. Њихова изолованост не искључује симпатична осећања и према другим људима, нарочито према странцима. Отуда чувена гостољубивост тих сточара, који су увек готови да све изнесу пред „путника и намерника“. Породично огњиште никад се не гаси, јер је много чељади у кући и око куће, а и за госта се увек мора наћи нешто. Ови прости људи одликују се неком необичном достојанственошћу која чини да су многи у њима видели потомке старога српског племства. У ствари, они племства немају: последњи трагови средњевековног феудализма међу њима су ишчезли. Али овде не може бити речи

ни о каквој демократији, јер ова значи једно одређено друштвено уређење, систематски и свесно установљено. Оно што је битно код ових људи, јесте установа *задруге*. У њеном кругу они изграђују своју индивидуалност, али баш због њене строге патриархалне организације нико се не може независно и потпуно несметано развијати. Задруга гарантује свакоме опстанак и одбрану, али га у исто време спречава да иде изван оквира њених правила. Ако су ови емигранти, – напуштајући родну грудну и мењајући поднебље и услове живота, губећи уз пут многе друштвене регуле што се тиче напасања стоке и других облика производње, – ипак сачували извесну друштвену дисциплину, за то највише заслуге има задруга. Благодарје њој, они су, преко свих етапа свога имитирања, остајали једна организована заједница, а нису се разбили у хаотичну и атомску масу људску, као што је био случај са преко-океанским иселјеницима.

Осим задруге, ове људе одликује једно јако и за сељаке необично *национално и историјско осећање*. Ако међу њима има неке традиције, то је успомена на негдашњу славу и величину, а још више, рекло би се, на старе битке и мегдане. Њихова усмена епска поезија говори о великашима, али она још више говори о ратницима и хајдуцима, подразумевајући под хајдуцима не само одметнике од турске власти, него и одметнике од сваке власти. Они се одликују једном снажном националном идејом, каква се не може наћи, на томе ступњу друштвене развијености, ни код којих сељака у Европи. Они носе у срцу косовски мит: то је главни мотив читаве народне поезије и завршна тачка сваког личног и колективног стремљења. Национално осећање јесте у исто време можда једина стална садржина њихове душе. На свима другим пољима, нема ни из далека сличног континуитета ни у мислима ни у њиховом извођењу.

Међу Динарцима највише падају у очи Ере, који су пореклом из Херцеговине и који насељавају крај јужно од Ужица. Ти људи, изоловани и упућени сами на себе, до невероватних размера су вешти и довитљиви. Спора и отегнута говора који приличи сточарима, они су необично хитра духа. Природно бистри, они показују дарове за разне облике привредног и духовног живота. Што је чудноватије, они имају смисла за две врсте послова који се обично не подударују. Добри хајдуци и јунаци, они успевају да буду исто тако и добри трговци. Њихове особине јунаштва и мудрости у себи је до гениалних граница спајао кнез Милош. Тај човек је био подједнако обдарен и за рат и за политику, што је врло редак случај. Он је исто тако вешто умео да рукује мачем као и кесом: на једној страни је са својим народом тукао и јурио турску војску, а на другој страни је подмићивао пашу у Београду, и великог везира па чак и самог султана у Цариграду.

Људи из динарских крајева јесу пре свега *војници* и *ратници*, али војници који су најбољи у герилском рату и у борбама где се јуриша. Не воле одбранбене ратове и рововски начин борбе. Издржљиви су, али више физички него душевно. Необично су динамични, предузимљиви, пуни иницијативе, и готови за највеће подухвате, често и за авантуре. Ако би се пажљиво испитало који су пукови провели преко Албаније највише војника и стигли на Крф, несумњиво је да би крајеви Западне Србије показивали највеће бројеве. Али они немају смисла за континуитет, за сталан и истрајан рад, за отпор у одбрани и одступању. Не воле ситне послове, презиру занат и трговину. Отуда су они Србији давали људе прожете националном идејом, бистре и предузимљиве, офанзивне и смеле, који

имају страст да се крећу, да ратују и да стварају државе. У борбама за ослобођење, од краја XVIII века до данас, они су дали највећи број војсковођа и мањих војничких шефова, онако исто као што су њихови претци били ратници свију европских војска у Новом веку.

Сасвим су друкчији насељеници долазили са *Југа*. То су претежно ратари, *земљорадници*. Настањени у великим котлинама и на језерским терасама, они се баве већ више стотина година радом земље. Тај рад, – најтежи од свих, који захтева необично стрпљење, непрекидну и истрајну борбу са природом, – чини људе издржљивим и помало фаталистички расположеним. Радови у пољу смењују се заједно са годишњим временима, послови извиру један из другог, и напор зове напор: нема велике наде да се нешто може променити у току ствари. Стално се ради, а сигурност никад није потпуна. Већ врло рано, крвне заједнице међу њима распадају се, и место многољудне задруге коју налазимо код сточара, долазе породице сведене на најмању меру. Отуда је друштво овде више индивидуално него код сточара, и дисциплина коју сnose није патриархална и породична већ економска и пословна. Боравећи у равницама, близу великих градова, на домаку контроле и притиска власти, они су под много тежим аграрним и политичким поретком него сточари из западних крајева. Они су раја, какве на Западу никад није било, и каква се у Србији није створила.

Поред земљорадничког занимања, њих одликује *архаичност културе*, коју су добили од Византинаца и сачували од Турака. Док су сточари са Запада свет самоникао, без традиције и без друштвене дисциплине, – осим оне у крилу задруге, – дотле су људи са Југа наследници једне старе градске културе, где су корени феудализма остали живи, и где се лакше установио и одржао чифчијски систем. Ближи мору, они више осећају утицаје средоземне цивилизације, са свима њеним позитивним и негативним особинама. Ближи Истоку, они су под упливом ориенталских обичаја и начина живота. У својој националној култури много су мање оригинални од људи са Запада, који нису претрели скоро никакав утицај културе: они, рекли смо, нису ни долазили са крајњег Запада, са обала Јадранског Мора, већ само са источне стране Динарских Планина. Отуда ће у Србији бити врло жив траг источњачке културе, док се неће наћи ни труни западњачког и латинског духа.

У њиховом душевном животу, *рад* игра већу улогу него идеја. Они су људи стварности, људи од посла и „рабoте“. Издржљиви су више него предузимљиви. Њихова храброст је више одбранбена него нападна; више пасивна него активна. Они су истрајнији у започетом послу, него што су смели у новим подухватима. И ако им је богат душевни живот, они се тешко изражавају: више су увучени у себе. Одликују се необичном прибраношћу у свима ситуацијама и великим тактом у опхођењу са људима. Нарочито имају развијену способност прилагођавања и усавршавања. Земљорадња их је одвела до заната и до оне дисциплине коју намеће ситан и пипав рад: у томе су они велики мајстори. Њихов душевни живот не изражава се епском поезијом која опева битке и јунаке, већ лириком љубавне и у опште сентименталне поезије, која се одликује необичном чулношћу и осећањима пуним прелива. Кад ратују, они су бољи у одбрани него у нападу, издржљивији у рововима него у јуришу. Пукови које су они испуњавали, увек су се одликовали кад је требало одржати извесне позиције, повлачити се стопу по стопу и бранити један

терен „до последњег човека“. Нису давали велике и чувене ратнике и војсковође, али су зато дали неколико одличних администратора и прворазредних политичара. Бољи су, дакле, да сачувају и да управљају оним што је стечено него да освајају земље и да стварају државу.

У Источној Србији живи још и данас велики број људи који су пореклом *Власи* из Румуније, а свакако и из Мађедоније. Они љубоморно чувају свој матерњи језик и многе обичаје из старе постојбине. Међу њима такође јасно разликујемо сточаре и земљораднике, са свима особинама које прате ова два типа људи. Власи земљорадници имају више смисла за културу и један од њих, Стеван Стојановић, из Мокрања, села код Неготина, дао је најбољу лирску музику која се може наћи у Србији. Власи сточари немају скоро никакве културе, и њихова ношња, као и обичаји, сасвим јасно се одликују једноставношћу и оскудношћу које се налазе код сточарскога елемента. И једни и други, и ако говоре румунски, знају српски језик и осећају се потпуно Србима.

Најзад, у Србији се налази неколико оаза *старог становништва*, које вероватно није досељено, или је досељено одавно, те је добило карактер аутохтоног и традиционалног живља. То су људи који живе око Пирота, у Нишавској долини, а делимично су такви и они који станују око Ниша и између Прокупља и Лесковца. Њихова статичност још је већа него код земљорадника досељених са Југа. Они су најпотпунији контраст динамичним сточарима са Запада, чији се најбољи представници налазе, изгледа, у Драгчеву.

У Шумадији а нарочито у Моравској долини, ова два елемента, – сточарски са Запада и земљораднички са Југа, – непрестано се *мешају већ сто година*. Истоветност вере омогућила је врло рано брачне везе и крвно мешање међу њима, тако да се необично брзо створио један нов етнички тип, са свима ниансама горе побројаних особина. Честа и дуготрајна ратовања и стварање националне, властите државе, која је скоро све своје особље тражила међу становницима из једне и друге географске области, учинили су да је мешање било врло јако. Тако се створио тип познат на Балкану под именом *Србијанца*, који се по некад зове Шумадинцем у ширем смислу. У ствари, за доброг познаваоца, разлике су још увек видљиве. И ништа можда није занимљивије него пажљиво посматрати све преливе у навикама, духовном и душевном животу, који иду од скоро апсолутне статике Нишаваца до апсолутне динамике људи из Моравице, Студенице и Драгчева. Пре рата, ове разлике су се још више опажале, јер су Србијанци били сами у својој држави, и јер процес изједначавања није био убрзан догађајима Светског рата: заједничко ратовање, бежанија, логори, ропство, изгнанство... У Југославији, Србијанци, упоређени са људима из других покрајина, појављују се као нешто особито, сви, без разлике на поделе које смо ми горе истакли. Они чине једну „снажну етничку комбинацију“, како је рекао Цвијић. У онима који су директно плод крвне мешавине обадва типа, обично се примећује жива контрадикција два бића која се налазе у њима. Уздржљиви, али увек способни за експлозију; са осећањем мере, али и са необично снажним реакцијама; хајдучки настројени, али и практични; способни за одушевљење од заноса, али готови и на хумор и иронију. Главна њихова одлика јесте *дружественост*, што не значи ни друштвеност ни подложност друштвеној дисциплини. Србијанци су дружевни људи, дружевни толико да у томе погледу делују заразно на околину у коју дођу. Национална идеја коју су донели

сточари са Запада пренела се и у душе људи са Истока. Од фанатизма, за веру и за посао, који одликује ово последње, прешло је нешто и у душе оних првих. Али, у национализму Србијанаца налази се много реализма и практичног духа. Њихов патриотизам има сасвим одређене и прецизне циљеве. У Србији нема великих занешењака и заслепљених фанатика. Њихово одушевљење је под контролом разума, и њихов фанатизам у великој мери је ублажен простом трезвеношћу.

У друштвеном животу Србије као целине претежну улогу су до сада играли *људи са Запада*, енергични и покретни, готови на све, и способни за све. То су потомци оних емиграната, често бунтовника и убојица, војних бегунаца, авантуриста и хајдука, који се боље осећају у шуми него на друму, и у планини дишу слободније него у равници и у граду. Они су зато тако тешко примили дисциплину државе. Био је то, каже Г. Слободан Јовановић, „народ тежак за управљање“; био је то „народ сиров и неукроћен“. Отуда његова способност да се дигне на Турке и да ратује скоро без прекида више од десет година. Али зато су се у његовој средини могле дизати и толике буне, на најмањи знак кога угледног човека или народног поглавице. Зато је, најзад, хајдучија тако дуго пламтела у Западној Србији, хајдучија на националној и економској, доцније и на политичкој подлози.

Становништво са Југа било је претежно земљорадничко. Његово кретање није било сточарско, професионално, рекло би се природно и нужно, по ритму кретања самих стада за богатијом пашом и за присојнијим крајевима. Његово кретање имало је више плански карактер. Оно се вршило из економских и политичких разлога: због оскудице у заради ишло се у печалбу; испред насиља турског бежало се у заклоњену Србију; после каквог злочина или авантуре прелазило се у земљу слободе. Не, дакле, сточари, ратници и кириције, већ земљорадници гладни земље, печалбари тражећи зараду, занатлије и трговци идући за послом. У Србији, тај земљораднички, вредни и штедљив свет, миран и покоран, пао је на једну плодну, недавно искрчену земљу, погодну за оранице и винограде, и убрзо је од Средње Србије, нарочито од Јасенице, Подунавља и Посавине, од Млаве и Стига, као и од читаве Моравске долине, начинио најскладнију њиву, башту, воћњак и виноград.

Досељеници са једне и друге стране утицали су једни на друге и тако су постали *Србијанци*, са одликама које се налазе ретко где, можда нигде у Европи. Уопште узев, то је *елемент необично уједначен*: једна вера, једна национална традиција, један начин живота. Једино што је остало као видљив траг њиховог двојног постанка, јесте начин говора са различитим начином наглашавања. Код људи са Запада акценат скоро редовно долази на први слог, док људи са Југа и са Истока ударају чешће на други слог. То се очигледно види у самом крагујевачком округу, где се јасно разликују људи из Груже (сточари са Запада) од људи из Лепенице и Јасенице, а нарочито из крагујевачког среза, где преовлађује акценат на другом слогу. – Друга особина свих Србијанаца јесте њихова *страховита асимилациона снага*. Нема тога страног елемента који они нису у стању за најкраће време да прогутају и сваре. У вене Србијанаца ушло је много цинцарске, влашке па и циганске крви, услед истоветности религије. И сами Јевреји, – и ако се скоро никад не мешају крвно са Србима, нити мењају веру, – толико су се сродили са њима, да су национално необично јако обележени. Ова асимилациона способност,

која не изненађује кад је нађемо код старих Грка или код модерних Француза, сасвим је необична појава у једном сељачком народу, без традиције, без велике материјалне и духовне културе.

Стварање србијанског менталитета, који представља више него збир различитих саставних делова, дошло је као последица средине у којој се он развијао и особина оних људи који су за кратко време населили Србију. Ти људи, рекли смо, сачињавају њено главно богатство и њену главну снагу.

III.

На таквој земљи и од таквих људи изградило се једно ново друштво и једна нова држава. То друштво морало је бити нешто нарочито и различито од европских друштава, јер није имало ни великих градова, ни племства, ни феудализма, ни великог поседа, ни других вера и народности. Држава која се створила у току XIX века била је национална, са народном војском и са чиновништвом које се све више рекрутовало из самог народа. Сељачки народ на сељачкој земљи створио је сељачку државу.

Већ по самом начину како су се намештали, Србијанци су морали створити један нов тиш насеља и изградити један нов тип друштва. Нарочито у западном делу Србије, *насељавање* је било на врховима планина и на пропланцима, а одатле се поједине задруге спуштале полако у питомије падине и лугове. Одвојени један од других, по задружним и породичним групама, они су се ширили око једне куће као око осовине, и тако су постајали најпре засеоци а затим села. Скоро сва села носе имена, управо презимена једног домаћина, вероватно првога који се ту са својима населио. Роћевићи, Глушци, Дракчићи, Дивци, Милићевићи, и т. д., – таква су обично имена села у Западној Србији. Као мали кнежеви, са имањем и свом стоком око куће, са шљивацама који додирују поткућницу, са ливадама које су одмах испод шљивака, са њивама које су ту близу, и са виноградима који се јављају све више где год има услова за то, србијански сељаци имају осећање да су стално „своји на свом“. Отуда дух независности, самосталности и често самовоље код ових сељака, дух какав се не среће, можда, нигде у свету код људи који више нису само горштаци и само сточари.

Села њихова често су огромна као какав велики град, али само по обиму, разуме се. То је оно што се зове *разбијен тип села*. Има их кроз које идете по два и три сата. То управо и нису организована насеља, већ по једна или две куће са зградама на сваком врху или пропланку. Једно од највећих села је Трнава код Наталинаца. А кад из Санџака преко Кокина Брода на Увцу пређете Србију, пре него што почну огранци златиборске висоравни, пролазите кроз село Драглицу, чије вам име помињу дуж читава три сата хода. Овакав начин насељавања учинио је да су сељаци у Србији одржали свој задружни живот, да су били у исто време изоловани од другог света и упућени на породичну и задружну заједницу, што је деловало да се код њих развије онај „породични партикуларизам“ о коме смо говорили. Али такав тип насеља онемогућио је скоро сваки друштвени и културни живот у ширем смислу, и у великој мери допринео да се у Србији врло дуго одржала хајдучија, да су се буне и устанци лако могли дизати, да се државна

организација тешко спровела и да се скоро никаква дисциплина, чак ни верска, није могла установити.

Досељеници су могли *слободно захватати земљиште*: што би ко заузео или искрчио, припадало му је без икаквих формалности. И тако је трајало све до 1848. г. Могло би се веровати да ће слободно хватање омогућити да се створи велики посед. До тога није дошло из ових разлога: теренске прилике онемогућавале су стварање великих газдинстава; досељеници су најчешће били сточари, без другог инвентара осим стоке; најзад, свака задруга захватала је само онолико земљишта, шуме или пашњака, колико је могла са својим члановима обрадити и одбрани. Кажемо и одбрани, јер није био редак случај да се захваћено земљиште морало са пушком и са ножем у руци оивичити пред новим насељеницима који су пристизали. После 1848, прописано је да сваком новом досељенику општинска власт одређује где ће се настанити и колико ће земље захватити.

Насељавање се вршило *далеко од градова*, што у првом реду значи далеко од Турака и од свих власти. У оно мало градова који су постојали, становали су у главном Турци, нешто староседелачког становништва, пореклом најчешће са Истока. Сељаци су живели у натуралној привреди – свака задруга је производила скоро све што јој је било потребно и на тај начин била довољно сама себи –, и у град су одлазили само да купе нешто соли и гвожђа, мало кукуруза или пшенице. Па и за те потребе нису морали одлазити у веће градове, као што су били Београд, Смедерево, Шабац или Ужице, већ су се снабдевали на раскрсницама путева, на сточним и житним пијацама, од којих су доцније постали србијански градови: Младеновац и Лазаревац, Паланка и Свилајнац, Чачак и Краљево. Цео друштвени живот обављао се на самом селу, у крилу задруге, око општине, цркве и школе. Једини школовани људи јесу свештеници, ма да и њихово образовање није такво да би их много одвајало од сељака: најчешће су и сами радили земљу, носили оружје и војевали. Доцније су се јавили учитељи, али скоро редовно из сељачких редова. Тако су друштвени живот и култура Србије добили битно сељачки карактер. Градови који су постали или се развили у току XIX века, састављени су највећим делом од становника дошлих са села.

Друштво које се тако образовало јесте *једноставно*. Нема великог поседа, па нема ни великопоседника. Нема племства, па ни повлашћених редова. Нема читлука, па ни чифчија и подложних сељака. Турска господа у ствари су били само чиновници разних гарнизона, кадије и царински службеници, који служе за плату и покретни су. Хришћанског племства већ неколико стотина година није било, и оно се ни после националног ослобођења није створило. Кнез Милош се јако обогатио, користећи се „новчаном забуном турских власти“, како каже Г. Слободан Јовановић. Он је био необично вешт и безобзиран у присвајању разних извора прихода, које су дотле хаотично прибрани поткупљиви и неспособни турски чиновници. Он је постао најбогатијим човеком у земљи и тако фактички загосподарио Србијом. Али, поред себе, другог спахије није трпео. У томе се руководио страхом за своју личну надмоћност, али исто тако и жељом да после турских господара српски сељачки народ не падне у руке националним великашима, дојучерашњим хајдучима и војсковођама, који су показивали тежњу да замене турске спахије. Захваљујући Милошу, у Србији се није десило оно што

видимо у Румунији, да после националног ослобођења наступи социјална поробљеност сељака.

То друштво је једноставно и због тога што је састављено *скоро искључиво од сељака*, сточара и земљорадника, са необично малим бројем занатлија и трговаца по градовима, и са нешто чиновника, све сељачких синова. Једина власт која се утврдила, такође је имала народни, то значи сељачки карактер. Све старешине су изборне и мењају се прилично брзо, било да је реч о кнезу или о војним старешинама. После задруге, засеока и села, једина организација до које сељак непосредно долази јесте општина. Међутим, у општини сељаци скоро никад нису били спутавани: увек су уживали стварну, већу или мању, самоуправу. Срез је постао доцније, и то као вештачка творевина, на коју су се сељаци мало помало навикавали. Народ у Србији одувек је волео да се „здоговара“, и то не само у ужем кругу сеоског или општинског атара, него и на великим опште-народним скуповима. Чим су се ослободили, после устанка од 1804, прва им је брига била да сазову Народну скупштину.

Србија је, према томе, једна сељачка земља, али необична сељачка земља. Ти сељаци имају ванредно велику *снагу експансије*. Та снага им долази с једне стране отуда што су досељеници, емигранти, дакле људи са великом животном потенцијом и динамиком. С друге стране, то су сточари, нарочито они из Западне Србије, који су већ по свом послу покретни, то значи експансивни и динамични. Затим, оскудица у питомој земљи и у њивама житородним натерала је ове сточаре да путују по храну и друге потребе, што је изазвало развијен киријацилук. Најзад, ови досељеници морали су бити стално на опрези, како од власти тако од нових досељеника који би их ометали у поседу, те су одржали и развили свој ратнички и хајдучки дух. Није мање велика њихова снага повлачења у себе, нарочито у тешким и критичним моментима. У томе су још бољи сељаци из Источне Србије, који су сачували ту битно сељачку особину, да се при свакој спољној опасности као пуж или корњача увуку у своју шкољку. Уколико су се више бавили земљорадњом, сељаци Западне Србије су такође стицали дефанзивну способност *увлачења у себе*. Отуда код Србијанаца, поред велике експанзивне моћи која их чини необично предузимљивим и офанзивним, и велика моћ трпљења у данима кризе и катастрофе. О томе најбоље сведоче два датума, који означавају два њихова велика пораза: година 1813, када је Кара-Ђорђе изгубио све ослобођене земље, и година 1915, када је војска морала напустити целу територију Србије.

Ови су сељаци необични још и због тога што или никада нису били кметови и чифчије, јер су долазили из планина, или су то врло рано престали да буду. Чак и они који би као кметови дошли из Босне или као чифчије из јужних крајева, брзо су у овој слободној и неорганизованој средини стицали навике *независности*. Нарочито је њихов слободарски дух снажан у добрим годинама и у времену повољног економског стања, у јесен, кад је жетва свршена, те су амбари и подруми пуни, кад су свадбе и славе: тада се сељак никога не боји. Нешто је покорнији, уплашенији и скромнији свет који станује у Источној и Југоисточној Србији, што се може објаснити земљорадничким карактером њихове производње, друкчијим типом њихових насеља, која су гушћа, збијенија и приступачнија, дужом и тешњом владавином Турака. Ти људи су дошли већ као слободни земљорадници или чифчије, и њихова насеља су и у старој постојбини била густа. Великих градова у

Јужној Србији било је више, и отуда је надзор турских власти над сељацима могао бити строжији, а прибирање десетка и других прихода правилније. Услед мешања са људима из Западне Србије, нарочито у заједничком ратовању и услед брачних веза, и ови сељаци добили су нешто од сточарске, хајдучке и војничке динамике правих Шумадинаца. Тако, у целини, Србијанци, – упоређени са других сељацима јужнословенских покрајина, – представљају један особен тип, слободнији, покретнији и насртљивији.

Све је то још мање чудновато када се зна да су ови сељаци *стварали историју* и врло живо учествовали у најважнијим догађајима, како војничким тако политичким. Мало је примера у Европи, осим, можда, у Швајцарској, да су сељаци тако непосредно били умешани у ратове и буне, тако тесно везани за војсковође и политичаре, тако присно упознати са људима и догађајима који су одлучивали о стварању, уређивању и одбрани државе. Србијанска села немају своје властите традиције, своје историје, али зато се за сваки врх или за сваку реку везује по каква историјска, то значи ратна успомена. Скоро свака породица бележи по једнога претка, и то не врло далеког, који је учествовао у каквој борби, победи или погибији, и који је дошао у додир са каквим важним човеком. Навикли да стварају историју, србијански сељаци се осећају нелагодно кад се нешто у држави ради без њих, баш као да је реч о пословима њихове задруге или општине.

Сељаци, настањени на сељачкој земљи, морали су да створе *сељачку државу*. И по својим сточарским и емигрантским навикама, и по начину на који су се настанили, они су тешко могли да се привикну на дисциплину државних потреба и установа. И Карађорђе и Милош, као и њихови помагачи у појединим нахијама, лакше су кретали овај свет на устанак, него што су га могли организовати и потчинити једној централној власти. Милоша су са великом муком подносили, и то само они који су памтили турски зулум и бојали се да се он не поврати ако би Милоша нестало. Чим је успомена на турска недела избледела, јавио се покрет да се Милош обузда или, ако то неће, отера из земље. Уставобранитељски покрет био је вођен од Милошевих супарника, – великаша којима он није дао да постану спахијама, – али је несумњиво он нашао подршке и код самих сељака. Њихов режим трајао је 20 година, али кад су се они хтели да осиле, кад су униформисали чиновнике и хтели од њих да начине посебан друштвени ред, повлашћен и одвојен од народа, сељачка Народна скупштина опет је довела старог Милоша. Било је после тога неколико покушаја да се држава организује, и да се уведе дисциплина. Највећи је покушај кнеза Михаила: он је хтео да повећа моћ владареву, која је била ослабила, да створи војску и да води офанзивну спољну политику. Школовани људи који су дошли из Европе са слободоумнијим идејама, нашли су ослоња код сељака и онемогућили Михаила и његову владавину. Највише је у зауздавању и оптерећивању сељака урађено под кнезом и доцније краљем Миланом: створена је стајаћа војска, уведен организован порески систем, обавезна настава, саграђене прве железнице, закључени велики зајмови у иностранству, ударен темељ нашем младом варошком капитализму. Али, у то исто време створила се у народну једна велика сељачка странка, радикали, која је режим Обреновића учинила непопуларним. Опет се поновио исти процес: припитомљавање, стезање и оптерећивање сељака заустављено је или успорено једним покретом одоздо, коме су главну снагу дали сами сељаци.

Како се може објаснити да је у Србији држава тако дуго сачувала сељачки карактер? Познаваоци наше политичке историје то објашњавају овим трима чињеницама: прво, сељак је увек био *наоружан*; друго, сељак је *имао земљу*; треће, сељак је увек био *питан и решавао*. Одиста, Милош није разоружао сељаке, нешто због Турака, који су још увек били у земљи, нешто из страха да не подигне народ противу себе. То нису учинили ни Уставобранитељи ни Михаило. То је учинио тек Милан Обреновић, 1883: као одговор на то букнула је Тимочка буна. – Мали посед, створен слободним захватањем, одржао се и онда кад је место натуралне почела да се јавља и развија и новчана привреда, вероватно захваљујући добрим делом једној установи која је опет оригинално српска. То је установа т. зв. „окућа“, или забрана да се сељаку за дуг прода извештан минимум земље и стоке и кућа. Независан у селу и у општини, где се све решава на народним скуповима, „како кажу људи“, сељак је научио да кроз цео XIX век бира скупштине и да у тим скупштинама види велику већину сељака у гуњевима и опанцима. Разумљиво је што су, – наоружани, сопственици земље и гласачи којима се у важним тренутцима обраћају сви одлучујући чиниоци, – навикли да државу гледају као своју ствар.

У Србији, сељаци су због ових разлога, – као нигде у свету –, *основ парламентаризма и демократије*. Они овде играју ону улогу коју су у другим земљама имали буржоазија и варошко радништво. Кад се развило бројније градско становништво са чиновницима, трговцима и занатлијама, сељаци су почели губити свој предоминантни положај у држави. У Скупштини су се све више јављали људи у капуту. Законима о сеоским дућанима (1870 и 1891) онемогућено је да се створи на селу неселјачка буржоазија, а градови су се развијали на рачун села. Али зато се у исто време јавила радикална странка, која је узела проповедати да је сељачки народ „извор и утока власти“, да су сељаци засебан ред, засебна класа, којој припада првенство у држави. Подигнуте су железнице, развијена шумарска, царинска и гранична служба, канцеларије су бивале све многобројније, као и чиновништво више и ниже. Сељаци заузимају велики број свих ових места и тако се на неки начин везују за буџет. Новац који дају у облику пореза, враћа им се, – ако не потпуно, оно добрим делом, – у облику плата и надница, или бар иде њиховој браћи и синовима који су завршили школе. Тако сељаци осећају државу као своју. Они су је стварали; они је издржавају; виде како она функционише и куда иду новци које дају: – никакво чудо да се они мире са државом, као са нечим што тежи, што кошта, али и што користи. То осећање, разуме се, неће трајати вечито. Оно ће, уколико се држава организује и уколико њене функције постају сложеније, све више слабити. Сељачка по своме постанку и по својој друштвеној садржини, Србија ће бивати све мања сељачка по утицајима који руководе њену политику.

Сељаци *губе дизгине из руку* поглавито из ових разлога: Пре свега, ствара се мало по мало једна многољудна и организована војска, униформисана и стручно командована, у којој су сељаци само обични редови. До нешто већег утицаја долазе они само за време рата, када лична храброст и умешност често избацују у прве редове резервисте и људе из народа. Ствара се, затим, држава, са свима органима, законима, прописима, једном речи са целим апаратом у коме сељаци само порески платци и поданици позвани на послушност. Стварају се градови, са уређеним улицама и великим зградама, са радњама и надлештвима, где је сељацима приступ

све тежи, где су они као странци, понизни и уплашени. Разбија се породична заједница и солидарност, не само у оквиру великих задруга, већ и у мањим скоро инокосним породицама: сваки је упућен да се брине о себи. Школују се браћа и синови, одлазе у град и на страну, претварају се у чиновнике и господу: одвише се одмичу од села из кога су потекли, од сељака са којима их веже само сродност по крви.

Већ пре рата, Србија се социално и економски била толико диференцирала, да су сељаци осетили потребу да се бране од формалне и стварне превласти „капуташа“. Отуда већ 1905 и 1906 године пролази као каква пламена струја кроз Србију идеја о једној новој, сељачкој, али чисто сељачкој странци, која би се звала „Сељачка слога“. Покрет је пројурио муњевитом брзином и оставио је дубок и трајан утисак: његов траг се може наћи још и данас по србијанским селима. До конкретног политичког изражаја он међутим није дошао. Томе су у великој мери узрок балкански ратови, који су национални проблем ставили испред социалног и економског: тако је прекинут један нормалан развој.

У новој великој држави, србијанска сељачка маса се још теже сналази. Појединци, сви из варошких и господских редова, избијају на површину, схватајући Југославију као своју државу. Сељачка маса остаје збуњена. Нарочито се Београд много развио, издигао и населио људима изван Србије. То више није једна србијанска варош са турском калдрмом и ориенталским радњама, са „нашим људима“ по свима министарствима и надлештвима. То је сада један велики европски, можда и америкашки град, са дрвеном калдрмом и глатким асфалтом, са много странаца и са установама које имају мало заједничког са животом србијанског сељачког света...
